

դեցինեբրում ու մզկիթներում տեղի ունեցան հանդիսավոր արարողություններ: Կեսօրին հրապարակում կայացավ շքեղ զորահանդես, որին ներկա էր քաղաքի ամբողջ բնակչությունը³⁸: Զորահանդեսի սկիզբը և ավարտը ազդարարվեց 101 հրետանային համադարկով: Ի նշանավորումն Երևանի բերդի գրավման, սահմանվեց հատուկ մեդալ, որով պարգևատրվեցին Երևանի գրավման հաղթարվոր մասնակիցներ:

Ռուսական զորքերի զորահանդեսը Երևանում 1827 թ.: Նկ. Վ. Մաշկովի

Ո՞րն էր հայերի այդպիսի ուրախության և հրճվանքի պատճառը: Կարծես թե այդ հարցի պատասխանն է կամեցել տալ Ստ. Նազարյանցը, որ գրել է. «...հայերը ճշմարտապես և իրավացի շնորհակալ են Ռուսաստանին, որ ազատել է նորանց մի անտանելի, անարգական ստրկությունից և բացել է նոցա առջև մի նոր քաղաքական կյանքի ասպարեզ»³⁹:

3. ԿՈՎԿԱՍ ԱՔՍՈՐՎԱԾ ԴԵԿԱՐԻՍՏՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԱԶՈՐԱՅԻՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱՎՄԱՆԸ

Ինչպես ամբողջ Արևելյան Հայաստանի, այնպես էլ Երևանի համար մղված մարտերում աչքի ընկնող դեր խաղացին Կովկասյան կորպուս արտաքրսված աստիճանազրկված դեկաբրիստ սպաները, նրանց «մեղսակիցները»,

38 Տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1879 թթ.), Երևան, 1959, էջ 340:

39 Ստ. Նազարյանց, Երկեր, հատ. I, Թիֆլիս, 1913, էջ 95—96:

1825 թ. դեկտեմբերի 14-ին Պետերբուրգում Սենատի հրապարակի ապրտամբությունը մասնակցած գվարդիական զնդերի և Հարավում՝ Զերնիգովյան զնդի ապստամբությունը մասնակցած զինվորները, ավելի քան 3000 մարդ⁴⁰, որոնք 1826 թ. ամռանը և աշնան սկզբներին ուղարկվեցին Կովկաս՝ մասնակցելու ռուս-պարսկական պատերազմին։ Նրանց Կովկաս գալը մեծ չափով բարձրացրեց ռուսական կորպուսի մարտունակությունը, քանի որ դեկաբրիստ սպաներն իրենց խոր գիտելիքներով և ռազմական հարուստ փորձով ժամանակի ռուսական սպայության ամենաառաջավոր ներկայացուցիչներն էին։

Դեկտեմբերի 15-ին Ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Դիբիչին գրել է. «...Ընդհանրապես աստիճանադրվածներին ես բոլոր ճակատամարտերի ժամանակ էլ օգտագործել եմ առաջին շարքերում, որպես հրաձիգների, և միշտ այնտեղ, ուր վտանգն ավելի մեծ է եղել»⁴¹։ Դեկտեմբերի 15-ին ալ ևս սկզբունքով, 1827 թ. մայիսին, երբ Կովկասյան կորպուսի գլխավոր ուժերը Քիֆլիսից շարժվեցին Ներևան, Պասկևիչը լեյք-գվարդիական հավաքական գունդը տեղադրեց գործող կորպուսի ավանգարդում։ Դեկաբրիստական գունդը հունիսի 8-ին, հասավ էջմիածին, ապա կորպուսի գլխավոր ուժերի կազմում, ակտիվ մասնակցություն ունեցավ Գառնի-չայի, Վեդի-չայի ճակատամարտերին և հունիսի 26-ին մտավ Նախիջևան։ Այդ գունդը հունիսի 5-ին մասնակցեց Ջևան-Բուլաղի նշանավոր ճակատամարտին և հունիսի 7-ին առաջինը մտավ Արասաբաղի պարտված բերդը։ Ջևան-Բուլաղի ճակատամարտում դեկաբրիստական զնդի խաղացած դերն այնքան ակնաթափ էր, որ Պասկևիչը գվարդիայի հովանավոր մեծ իշխան Միխայիլ Պավլովիչին գրեց. «...բոլորից ավելի արժանի է գվարդիական գունդը, որի կարգը և եռանդը անպատկերելի է։ Ես բախտավոր եմ, որ դրան կարող եմ օրինակ դարձնել այստեղ կորպուսի այլ զորքերի համար»⁴²։

Լեյք-գվարդիական հավաքական գունդը շատ ավելի աչքի ընկնող դեր խաղաց Սարդարապատի և Ներևանի բերդերի գրավման մարտերում։ Սեպտեմբերի 18—19-ին, երբ տեղի էր ունենում Սարդարապատի վճռական գործը, նա դարձյալ գտնվում էր առաջին շարքերում և իր համարձակ գործողություններով արագացրեց բերդի անկումը։

Սեպտեմբերի 25-ից մինչև հոկտեմբերի 1-ը գվարդիական զնդի պաշտպանության տակ ու նրա անմիջական մասնակցությամբ ստեղծվեցին Ներևանի բերդի հաղթական գրոհի համար անհրաժեշտ կառույցները։ Այդ գրոհի վաշտերն էին, որ հոկտեմբերի 1-ի վաղ առավոտյան, համարձակ գրոհով առաջինը ներխուժեցին բերդ։

Սարդարապատի և Ներևանի բերդերի գրավման ժամանակ դեկաբրիստական զնդի դերն այնքան մեծ էր, որ ցարական հրամանատարությունը հարկադրված եղավ նշել զինվորների խիզախությունը՝ պարգևատրելով նրանց։

40 Տե՛ս Մ. Նեբուխյան, Դեկաբրիստները Հայաստանում, էջ 12։

41 Е. Вейденбаум, Декабристы на Кавказе («Русская старина», 1903, № 6, стр. 486)։

42 С. Скрытовский, նշվ. աշխ., էջ 37—38։

Գնդի վաշտերից յուրաքանչյուրը Սարդարապատի գրավման համար պարզե-վատրվեց հնգական և Երևանի համար՝ ութական խաչով, իսկ գնդի հրամանա-տար իվան Շիպովը պարզևատրվեց Սարդարապատի համար՝ վլադիմիրի 3-րդ աստիճանի և Երևանի գրավման համար՝ Գեորգիևյան 4-րդ աստիճանի շքա-նշաններով:

Լեյբ-գվարդիական հավաքական գունդը հոկտեմբերի 1-ից մինչև հոկ-տեմբերի 5-ը մնաց Երևանում և մեծ դեր խաղաց քաղաքում կարգուկանոն հաստատելու գործում: Այնուհետև դուրս գալով Երևանից, նա շարժվեց դե-պի Թավրիզ և միանալով կորպուսի գլխավոր ուժերին, մասնակցեց գրեթե բոլոր կարևոր ռազմական գործողություններին⁴³:

Արևելյան Հայաստանի ու նրա կենտրոն Երևանի համար մղված ճա-կատամարտերին գործնական մասնակցություն ունեցան նաև Կովկասյան կորպուս աքսորված և ուղարկված շուրջ յոթ տասնյակ ղեկաբերիստ աստիճա-նազրկվածներ ու նրանց «մեղսակիցներ»⁴⁴:

Անկախ այն բանից, որ ղեկաբերիստ սպաները աստիճանազրկված էին ու ծառայում էին որպես շարքային զինվորներ կամ պահպանելով զինվորա-կան կոչումները, վարում էին հրամանատարական պաշտոններ, բոլորն էլ ի-րենց արժանի բաժինը բերեցին Կովկասյան կորպուսի տարած հաղթանակ-ներում: Գեներալ Պասկևիչը, Դենիս Դավիդովի դիպուկ բնութագրությամբ, «...աչքի չընկնելով ոչ ոգու մի առանձին կայունությամբ, ոչ պերճախոսու-թյամբ, ոչ թղթի վրա իր մտքերը շարադրելու ընդունակությամբ, ոչ սիրա-լիր վարմունքով սրտե՛ր գրավելու կարողությամբ և ոչ էլ գիտության որևէ ճյուղից տեղեկություններ ունենալով...»⁴⁵, հաճախ հարկադրված էր լինում դիմել ոչ միայն կորպուսում ծառայող նախկին ղեկաբերիստ սպաների, այլև աստիճանազրկվածների օգնությանը, որպես գիտուն, փորձված ու հմուտ մասնագետների: Այդ տեսակետից բնորոշ է նախկին գվարդիական կապի-տան, լեյբ-գվարդիայի պիոներային (սակրավոր) էսկադրոնի հրամանատար, ղեկաբերիստական շարժմանը հարելու համար աստիճանազրկված և Կովկաս-յան կորպուս աքսորված Մ. Պուշչինի օրինակը: Պասկևիչը պատերազմական գործողությունների ընթացքում զգալով կորպուսի ինժեներական մասի պետ գեներալ Տրուզսոնի անկարողությունը, հարկադրված էր նրա պարտականու-թյունները դնել Պուշչինի վրա, որը միշտ էլ դրանք կատարում էր մեծ հա-ջողությամբ: Հասարակ զինվորի շինել հազած այդ մարդն ըստ էության դար-ձել էր կորպուսի ինժեներական մասի փաստացի ղեկավարը⁴⁶:

Աբասաբադի տակ Արաքս գետն անցնելու համար Մ. Պուշչինի ղեկա-վարությամբ մեկ գիշերվա ընթացքում կառուցվեցին շարժական կամուրջներ

43 Թուրքմենշայի հաշտության պայմանագրի կնքումից որոշ ժամանակ անց լեյբ-գվար-դիական հավաքական գունդը ետ կանչվեց Պետերբուրգ և նրա վաշտերին թույլ տրվեց նորից միաձուլվելու իրենց նախկին գնդերին: 1828 թ. հուլիսի 8 (20)-ին այն դուրս եկավ Թիֆլիսից և Պետերբուրգ հասավ դեկտեմբերի 11 (23)-ին:

44 ՏՃ՝ Մ. Ներսիսյան, Ղեկաբերիստները Հայաստանում, էջ 9—12:

45 Դենիս Դավիդով, Ռազմական հուշեր, էջ 528—529:

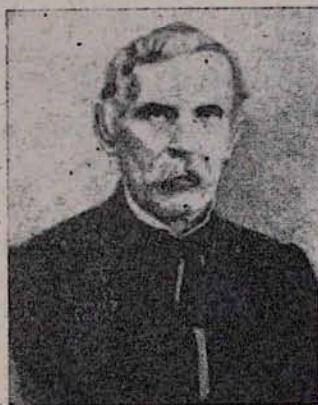
46 М. В. Нечкина, Движение декабристов, т. II, М., 1955, стр. 449.

Ն. Ն. Օրժիկի

Զ. Գ. Ջենիչ

Մ. Ի. Պոզչիկ

Ա. Ա. Բեստովսկ-Մաուխնսկի

Կովկաս ախորժած մի խումբ դեկաբրիստներ

և այլ հարմարանքներ, որոնք հնարավորություն տվին արագ կերպով անհրաժեշտ ուժեր փոխադրել գետի մյուս ափը՝ Զեան-Բուլաղում ճակատամարտ տալու համար։ Մ. Պուշկինի նախագծերով ու նրա ղեկավարությամբ կառուցվեցին Սարդարապատի բերդը գրոհելու անհրաժեշտ ամրությունները⁴⁷։

Առանձնապես մեծ էր Մ. Պուշկինի դերը Երևանի բերդի գրավման գործում։ Դեռևս 1827 թ. գարնանը, լինելով գեներալ Բենկենդորֆի զորախմբի կազմում, նա բավական հանգամանորեն ուսումնասիրել էր բերդը։ Հետագայում իր թողած հիշողություններում Մ. Պուշկինը գրում էր, որ հաճախ, հագնելով պարսիկի շորեր, երեկոները ծալտյալ մտնում էր Երևան, մոտիկից ուսումնասիրում բերդի պարիսպները, աշտարակները և պաշտպանական կարևոր այլ կետեր, ապա վերադառնալով ուստական ճամբար, գծում բերդի հրետանային ուժբազմման պլանները։ Այդ ամենը օգտակար եղավ 1827 թ. սեպտեմբերին, երբ Կովկասյան կորպուսը վերջին անգամ պաշարեց Երեվանի բերդը։ Այս անգամ ևս, կորպուսի հրամանատարությունը բերդը գրոհելու համար բոլոր կարևոր ամրությունների կառուցումը հանձնարարեց Մ. Պուշկինին, փաստորեն մեկուսացնելով կորպուսի ինժեներական մասի պետ գեներալ Տրուզոսին։ Երևանի գրավման կապակցությամբ Մ. Պուշկինին շնորհվեց կրտսեր սպայի աստիճան։

Կովկասյան կորպուսի Երևանյան արշավանքին նույնպիսի ակտիվ մասնակցություն ունեցան նախկին ղեկաբերիստներ Ե. Լաշինովը, Պ. Բեստուովը, Ֆ. Վիշնևսկին, Ն. Ակոպովը, Ա. Գանգբելովը, Պ. Կոնովնիցինը, Ա. Ռինկեվիչը, Մ. Մալյուտինը, Ն. Սեմիչևը, Ա. Միկլաշևսկին, Վ. Վոլսովսկին, Ի. Ռուբցովը, Ն. Օրժիցկին և շատ ուրիշներ⁴⁸։

Երևանի գրավումից հետո, մինչև 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի սկսվելը, որոշ ղեկաբերիստներ ծառայության մնացին Երևանի կայազորում և մոտիկից հաղորդակից դարձան հայ կյանքին։ Պ. Կոնովնիցինը վարում էր Երևանի բերդի պարետին առընթեր ինժեներական մասի պետի պաշտոնը, Ա. Գանգբելովը՝ պլաց-մայորի պաշտոնը, ապա միառժամանակ պաշտոնավարում էր նաև Երևանի մարզային վարչությունում։ Մ. Մալյուտինը աշխատում էր Հայկական մարզի վարչությունում և եռանդուն մասնակցում հայերի ներգաղթի կազմակերպման կոմիտեի աշխատանքներին։

Հիշատակության արժանի է նաև այն փաստը, որ Ա. Գանգբելովի և Պ. Կոնովնիցինի նախաձեռնությամբ 1827 թ. վերջերին 1828 թ. սկզբին Երեվանում ռուս սպաներից կազմվում է մշակութային մի խմբակ։ Անդամները ծանոթանում են Հայաստանին, նրա հիասքանչ բնաշխարհին, նկարում զանազան բնապատկերներ, մասնավորապես գեղեցիկ ու վեհատեսիլ Արարատ լեռը, լուսաբանում ժամանակի հասարակական-քաղաքական հուզող հարցերը։ Նրանք քննարկում են նաև Ա. Ս. Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհաս» պիեսի ձեռագիրը։ Այդ խմբակի նախաձեռնությամբ Երևանի սարդարի պա-

⁴⁷ «Записки Михайла Ивановича Пущина», («Русский архив», 1908, книга 3, № 11—13, стр. 510—514).

⁴⁸ Տե՛ս Մ. Գ. Նեգախյան, Դեկաբրիստները Հայաստանում, էջ 10—12։

լատի հայկապատ դահլիճում ռուս սպանների ուժերով տեղի ունեցավ «սեւ-բից պատուհաս»-ի առաջին բեմադրութիւնը, որին ներկա էր նաև հեղինակը:

Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի տարիներին Կովկասյան կորպուսն արքայական զինվորականներից ոմանք անձնական կապեր հաստատեցին հայ մշակութի, հասարակական ու ռազմական գործիչների (Հ. Ալամդարյան, Ն. Աշտարակեցի, Հ. Շահան-Ջրպետյան, Վ. Մադաթով, Լ. Լազարև, Վ. Բեհրուժով և ուրիշներ) հետ: Շատերն էլ, լինելով Հայաստանում ու մոտիկից ծանոթանալով հայ ժողովրդի պատմութեանը, ականատես լինելով նրա ծանր վիճակին, մեծ կարեկցանքով էին լցված հայ ժողովրդի նկատմամբ: Ներանց մասնավորապես հուզում էր այն հարցը, թե հայ ժողովուրդը կկարողանա՞ արդյոք դուրս գալ այն մղձավանջային ծանր վիճակից, որի մեջ գցել էին նրան պարսիկ խաները և թուրք փաշաները, թե կշարունակի մնալ նախկին թշվառ վիճակում: Ե. Լաչինովը, Մ. Պուշկինը, Ա. Գանգբերովը, Վ. Վոլխովսկին, Ա. Բեստուժև-Մաուլյանսկին, Ն. Վեդենյապինը, Վ. Սուխորուկովը և ուրիշներ իրենց հուշերում ու նամակներում ոչ միայն արժեքավոր տեղեկութիւններ են թողել Հայաստանի ու հայերի մասին, այլև արտահայտել են զինվորական սպանների ու աստիճանազրկվածների շերմ համակրանքը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի նկատմամբ և դրսևորել անկեղծ ցանկութիւն, որ, ինչպես իրենք էին ասում, երբեմնի նշանավոր Հայաստանը «նորից ձեռք բերի իր նախկին փառքը»: Դեկաբրիստ Ե. Լաչինովը իր հուշերում գրում է. «Դ՛ու, երբեմնի մեծահռչակ Հայաստան, դ՛ու, որ մեզ մինչև հիմա հիացնող այդքան հուշարձաններ ես թողել, ի՞նչ է քեզ սպասում: Կհայտնվե՞ս արդյոք նորից փառքի ասպարեզում, թե թ թախժոտ զավակներին վիճակված է հավիտյանս լքել գոյութիւն»⁴⁹:

Չնայած ցարիզմի հետապնդած ռազմա-քաղաքական ու գաղութակալական նպատակներին, Կովկասյան կորպուսի շարքերում կռիւղ զինվորականներից շատերը ցարիզմի մղած պատերազմները դիտում էին որպես միջոց՝ հայ ժողովրդին ազատագրելու թուրքական և պարսկական լծից: Այդ մասին Ե. Լաչինովը գրում է. «Ամսի 17-ի առավոտյան (1828 թ. օգոստոսի 17-ի—խմբ.) մենք առաջ շարժվեցինք: Նայեցինք անցյալ տարվա հենց այս օրերի հետ մեր դրութեան միանմանութեանը: Այն ժամանակ՝ օգոստոսի 16-ին, մենք դուրս եկանք Ջանգիլիից՝ (խոսքը Կրասովսկու դիվիզիայի՝ Ապարանի ձամբարի մասին է—խմբ.) էջմիածինն ազատագրելու համար, այժմ գնում ենք ազատագրելու նրա ճնշված զավակներին»⁵⁰:

Այդ համոզմունքով էլ պայմանավորվում էր պատերազմական գործողութիւնների ժամանակ Կովկասյան կորպուսում ծառայող զինվորականների շերմ համակրանքը և օգնութիւնը հայերին:

* * *

Երևանի ազատագրումը պարսկական տիրապետութիւնից, անտարակույս, հնարավոր եղավ Կովկասյան կորպուսի բարձր մարտունակութեան,

49 Մ. Նեքսիյան, Նշվ աշխ., էջ 254:

50 Отрывок из «Исповеди Лачинова» («Кавказский сборник», том I, Тифлис, 1876, стр. 151, 152).

հակառակորդի դեմ մղված մարտերում ռուս զինվորների ցուցաբերած քաջության ու խիզախության շնորհիվ՝ Միաժամանակ Երևանյան երրորդ արշավանքի հաջող ավարտին մեծ շահով նպաստեց հայերի ու անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների՝ ռուսական արշավող զորքերին ցույց տված համակողմանի օգնությունը։ Սարդարապատի և Երևանի բերդերի գրավման մարտերում մշտապես կրակի առաջին գծում էին հայկական կամավորական զումարտակները։ Սրանց հետ միասին թշնամու դեմ անձնվիրաբար կռվում էին Լուի-Փամբակում, Շիրակում և Հայաստանի այլ շրջաններում գյուղացիներից տարերայնորեն ձևավորված աշխարհազորային-պարտիզանական ջոկատները։

Երևանի պաշարման օրերին հայ հասարակական գործիչները ռուսական կորպուսին օգնում էին իրենց մարտական պրոպագանդայով։ Ներսես Աշտարակեցին Երևանի ու նրա շրջակայքի հայերին կոչ էր անում ուժեղացնել Երևանը պաշարած ռուսական զորքերին ցույց տրվող օգնությունը։ Այդ կոչերը տարածողներից էր նորբեցի հայրենասեր Աստվածատուրյանը, որը դազանաբար սպանվեց Հասան խանի սարբազների ձեռքով։ Արձագանքելով Աշտարակեցու կոչերին, էջմիածնի, Քանաքեռի, Աշտարակի, Օշականի և այլ վայրերի գյուղացիները 1827 թ. սեպտեմբերին, աշխարհազորային նոր ջոկատներ կազմելով, օգնության էին գալիս Երևանի բերդը գրոհող ռուսական զորամասերին։

Կովկասյան կորպուսին գործուն օգնություն էին ցույց տալիս նաև բրուների կերպով պարսկական բանակ ծառայության քշված հայերից շատերը։ Նրանք, փախչելով պարսկական բանակից, մտնում էին աշխարհազորային ջոկատների ու հայկական կամավորական դրուժինաների շարքերը և անձնազոհ կռվում հակառակորդի դեմ։ Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի մասնակից գեներալ Ն. Մուրավյովը, խոսելով հայկական կամավորական առաջին դրուժինայի մասին, վկայում է, որ այն պարբերաբար համարվում էր ինչպես Երևանի շրջակայքի, այնպես էլ պարսկական բանակից փախած հայերով։ «...Այս առաջին դրուժինան միանալով մեզ,— գրում է Ն. Մուրավյովը,— հետզհետե ուժեղանում էր պարսկական զումարտակներից փախած հայ սարբազներով ու Երևանի խանության բնակիչներով։ Բոլորը հավատարիմ ծառայության երդում էին ընդունում և մեզ հետ մասնակցում մեր բոլոր արշավանքներին»⁵¹։

Հայկական կամավորական զումարտակների և աշխարհազորային-պարտիզանական ջոկատների շատ զորայիններ պատերազմական գործողությունների ժամանակ իրենց ցուցաբերած քաջության ու անձնազոհության համար արժանացան մարտական շքանշանների ու զանազան պարգևների։ Սարդարապատի բերդի գրավման համար 8 խաչով պարգևատրվեց հայկական կամավորական զումարտակի մի զորաբաժին, որ կազմված էր 259 մարդուց, 3 խաչով պարգևատրվեցին հայ աշխարհազորային-պարտիզանական մի այլ ջոկատի զորայինները⁵²։ Երևանի բերդի գրավմանը մասնակցելու համար

51 Դ. Զ308, նշվ. աշխ., էջ CXXVI:

52 Վրացական ՍՍՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 1137, գ. 715, ք. 138—139:

բազմաթիվ հայեր պարգևատրվեցին «Երևանի բերդի գրավման համար» մեդալով:

Սարգարապատի և Երևանի բերդերի գրավման ժամանակ իրենց քաջագործություններով աչքի ընկած և շքանշաններով պարգևատրված հայ զորայիններից էին Պողոս Եսանովը, Ռուստամ Լաչինովը, Գրիգոր Քալանթարյանը, Մկրտում Պոտապովը, Գևորգ Նազարյանը, Սարգիս Ալեքսանյանը և շատ ուրիշներ:

Խ. Աբովյանը հանձին Աղասու և Նրա մարտական զինակիցների, զնահատելով հայ զորայինների խաղացած դերը ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմում, գրում էր. «Օրհնվի էն կաթը, որ դուք կերել էք, էն հողը՝ որ ձեռքնել ա...»⁵³,

Երևանյան երրորդ արշավանքի ժամանակ աչքի ընկան նաև հայ սուրհանդակ-կապալներները: Դրանցից էր խիզախ ու անձնագոհ Հովհաննես Ասլանյանը, որին Ներսես Աշտարակեցին ուղարկեց էջմիածին՝ Բենկենդորֆի զորաջոկատի՝ Երևան շարժվելու լուրը հաղորդելու համար: Սակայն էջմիածնի մատույցներում նրան բռնում են պարսիկ սարքազները և ենթարկում դաժան խոշտանգումների: Փորում են նրա մեկ աչքը, կտրում քիթն ու լեզուն և ուշագնաց վիճակում նետում ամայի դաշտում ու հեռանում: Հ. Ասլանյանն իր ցուցաբերած անձնագոհության համար պարգևատրվեց ոսկե մեդալով: Ներսես տարեկան սահմանվեց 100 ռուբլի կենսաթոշակ⁵⁴: Անվախ ու անձնագոհ սուրհանդակ-կապալներն էին նաև Հարություն Մանուկյանը, Մկրտիչ Կոստանյանը, Համազասպ Եսայանը և ուրիշներ:

Երևանյան արշավանքի ժամանակ ևս հայերը Կովկասյան կորպուսի պարսնային դժվարությունները հաղթահարելու համար ցույց էին տալիս անհրաժեշտ օգնություն, 1827 թ. հունիսի 29-ին գնդապետ Աբխազովը պաշտոնական զեկուցագրով հայտնում էր, որ Գորիսում հավաքվել է պարսնի մեծ պաշար, ընդամենը 9300 չետվերտ, որից սուխարի և ալյուր՝ 4500 չետվերտ: Նա միաժամանակ հաղորդում էր, որ հավաքված է 1000 գլուխ անասուն⁵⁵: Ռուսական զորամասերին նյութական օգնություն էին ցույց տալիս նաև Լոռի—Փամբակի, Շիրակի, Ապարանի, Երևանի, էջմիածնի, Աշտարակի, Թալինի և մյուս շրջանների գյուղացիները:

էջմիածնի և Երևանի հայերը 1827 թ. ամռանը անմիջական մասնակցություն ունեցան էջմիածնում ռուսական զինվորական մնայուն հոսպիտալի կազմակերպմանը: Նրանք նորաստեղծ հոսպիտալին սիրով տրամադրում էին փայտ, մահճակալներ, բամբակ ու բուրդ, ներքնակներ և վերմակներ պատրաստելու համար: Այդ հոսպիտալում ռուս բժիշկների հետ միասին ծառայում էին նաև հայ բուժականներ⁵⁶:

53 Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. III, էջ 325:

54 Ա. Երիցյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը, մասն Ա, էջ 282—283: Նույնը տե՛ս Մ. Я. Алавердяну, Граф Иван Федорович Паскевич Ереванский, СПб., 1912, стр. 11.

55 Տե՛ս ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 4312, ք. 134—143:

56 Տե՛ս Լ. Ա. Оганесян, История медицины в Армении, ч. IV, Ереван, 1947, стр. 7. Երևանի ռուսական զորքերի կողմից գրավվելուց հետո զինվորական հոսպիտալը փոխադրվեց այնտեղ:

Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի ժամանակ հայերի կովկասյան կորպուսին ցույց տված համակողմանի օգնության մասին Խ. Աբովյանը պատկերավոր ձևով գրել է. «Ինչ որ պարսից կուլի ժամանակին Հայք արին... թե մարդ շիմանա, քարերը վկայություն կտան»⁵⁷:

Հայկական զուամրտակներից մեկի զինադրոշմ, 1827 թ.

Իհարկե, ինքնին հասկանալի է, որ ռուսական բանակի շարքերում ընդհանուր թշնամու դեմ կուլող հայ զորայիններին, ռուսական զորքերին նյութական ու բարոյական օգնություն ցույց տվող հայ աշխատավորական զանգվածներին ոգեշնչում էին ոչ թե ցարիզմի ռազմա-քաղաքական ու զաղութատիրական նպատակները, այլ ռուսական զենքի միջոցով պարսիկ խաների լծից ազատագրվելու իրենց ակնկալությունները:

Կովկասյան կորպուսի Երևանյան երրորդ արշավանքին մասնակցություն ունեցան նաև վրաց և ադրբեջանական աշխարհազորային ջոկատները: Գեներալ Դենիս Դավիդովի զորագնդի կազմում՝ դեռևս 1826 թ. սեպտեմբերին Փամբակում և Ապարանում Հասան խանի հրոսակախմբերի դեմ մղվող կռիվ-

⁵⁷ Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ III, էջ 121:

ներին իր մասնակցությունը բերեց վրացիներից կազմված աշխարհազորային մի ջոկատ, որը հատկապես աչքի ընկավ Միտաթի նշանավոր ճակատամարտում: 1827 թ. Երևանի մոտ գործող ռուսական բանակի կազմում թրշնամու դեմ կռվում էր նաև վրացական մի այլ հեծյալ աշխարհազորային ջոկատ: Նա ակտիվ մասնակցություն ունեցավ Սարդարապատի և Երևանի բերդի գրավման համար մղված մարտերին: Բացի այդ ջոկատներից, Հայաստանում Կովկասյան կորպուսի զորամասերում հակառակորդի դեմ կռվում էին նաև վրացի շատ զինվորներ և հրամանատարներ: Դրանց շարքերում էր նաև գեներալ-մայոր Ա. Ճավճավաձեն:

Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի ժամանակ Կովկասյան կորպուսի շարքերում, ոչ միայն Ադրբեջանում, այլև Հայաստանում գործում էին ոչ քիչ թվով ադրբեջանական աշխարհազորային ջոկատներ:

Կովկասյան կորպուսին մեծ ծառայություն էր մատուցում ժամանակի ադրբեջանական ականավոր հասարակական գործիչ, գրող ու գիտնական, լուսավորիչ ու հրապարակախոս, ռուսական կողմնորոշման պաշտպան Ա. Բակիրխանովը⁵⁸: Նա ռուս-պարսկական պատերազմի տարիներին աշխատում էր Կովկասյան կորպուսում՝ Գրիբոյեդովի մոտ, իբրև արևելյան լեզուների թարգման: Բակիրխանովը ակտիվ մասնակցություն ունեցավ Սարդարապատի գրավմանը և պարգևատրվեց:

Խ. Աբովյանը նույնպես բազմաթիվ վկայություններ ունի, որոնք հաստատում են պարսիկ խաների դեմ հայերի մղած ազատագրական պայքարի նկատմամբ ադրբեջանական ժողովրդական զանգվածների համակրանքը: Եվ դա հասկանալի է: Հայերին բախտակից ադրբեջանական աշխատավոր ժողովուրդը նույնպես տեսնում էր պարսկական լծի տակ և պայքարում իր ազատագրության համար:

Հայերի նկատմամբ երևանաբնակ ադրբեջանցիների համակրանքի և ցույց տված օգնության մասին Խ. Աբովյանը գրում է. նրանք «...որ Հայի հետ մեկտեղ մեծացել՝ ախպոր պես էին վարվում...» հայի հետ, նրանք էլ էին «Սարդարին, Հասան-խանին անիծելով, թքելով, Ղզլբաշի վրա ատամները կրճտացնելով...» երազում այն օրը, որ կազատվեն «...անիծած Ղզլբաշի ձեռքից...»: Ադրբեջանցիները «...շատ անգամ,— գրում է Խ. Աբովյանը,— հայերի հետ միացել, քշել էին նրանց, ամա թրի զոռով էկել էլ եղ երկիրը զավթել էին»⁵⁹:

Չնայած Երևանը պարսկական լծից ազատագրվեց ռուս զինվորների, Կովկասյան կորպուս աքսորված ղեկաբերիստների և հայ աշխարհազորայինների քաջագործությունների շնորհիվ ու նրանց արյան գնով, բայց Նիկոլայ ցարը այդ փառքը վերագրեց գեներալ Պասկևիչին, նրան շնորհեց «Երևանի կոմս» տիտղոսը ու տվեց մեկ միլիոն ռուբլի պարգև:

⁵⁸ Տե՛ս Ը. Ս. Агаджан, А. Бакиханов, Баку, 1948, стр. 44—53.

⁵⁹ Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. III, էջ 128: